

PRODUCTEN VAN DE MOLENS: PAPIER

door Sarah Vermoolen

Fulco Rol en Sjors van Leeuwen

"Als je alle puzzelstukjes bij elkaar legt, krijg je steeds meer inzicht in hoe dingen in elkaar steken. Dat is kennis die we kwijt zijn geraakt en die niet meer op papier staat. Door het uit te zoeken kan er weer een heel mooi nieuw verhaal ontstaan", aldus Sjors van Leeuwen.

Schaalmodel witpapiermolen De Eendragt uit Wormer in het Molenmuseum

Archivaris van vereniging De Zaanse Molen, Fulco Rol, vertelt samen met Van Leeuwen, aan de hand van een paar snippers, over de papiergeschiedenis van de Zaanstreek. "Er zijn zoveel interessante zaken om uit te zoeken, waardoor de geschiedenis steeds meer tot leven komt."

WITPAPIER HOOGTIJDAGEN

Rol: "De gloriejijd van de witpapierfabricage in de Zaanstreek duurde zo'n honderd jaar. Door de uitvinding van de maalbak (elders Hollander genoemd), rond 1672, konden textielvezels veel sneller en fijner worden vermalen tot papierstof. Daardoor kon hier op grote schaal papier worden gemaakt in kolossale molens. Op de Veluwe gebeurde dat in kleine waterradmolens. Die hadden als voordeel dat ze dankzij de sprengen, door mensen gegraven beekomleggingen, beschikten over briljant schoon water. In de Zaanstreek was het water juist modderig. Minder

VAN SNIPPERS NAAR PAPIERGESCHIEDENIS

bekend is het systeem van de vijverlanden. Zo'n 80 meter van een papiermolen stond een kleine petmolen met een stelling, die welwater ongeveer dertig meter omhoog pompte. Dat stroomde vervolgens door een zigzagsloot. Door die stroming sloeg het ijzer neer op de bodem, zodat er geen roestplekken in het witpapier ontstonden. Daarna liep het water door een bak met zand, schelpen en beenzwart (actieve kool) om het verder te zuiveren. Vervolgens werd het opgeslagen in een kelder onder de molen. Dit proces was essentieel voor de productie van goed witpapier. Stadsarcheoloog Piet Kleij heeft hier onderzoek naar gedaan en de waterzuivering beschreven in het boek *De Geschiedenis van de Zaanstreek* en in de *Windbrief*. In het Guisveld liggen nog verschillende vijverlanden,

zij hebben tegenwoordig de status van archeologisch monument. In de bodem is de roestlaag nog zichtbaar als een gebogen spoor dat verwijst naar de vroegere witpapiermolens."

UNIEKE SCHEPRAMEN

Van Leeuwen: "Er is nog weinig gepubliceerd over de schepramen uit de collectie van De Zaanse Molen, waarin watermerken zijn gevlochten. Dat ze bewaard zijn gebleven, is bijzonder. Ze zijn afkomstig van witpapiermolens en dateren dus van vóór 1880, toen de laatste witpapiermolens De Veenboer en De Vergulde Bijenkorf verdwenen. Daarna werd in Zaanse molens alleen nog grauwpapier gemaakt. Hoe deze schepramen

Schepraam

werden vervaardigd, was een vak apart. De ambachtslieden stonden bekend als vormenmakers. Het vlechtwerk moest van koper zijn; ijzer mocht niet worden gebruikt vanwege de verontreiniging die dat veroorzaakte. Waar kwam het koperdraad vandaan? Wie maakten deze schepramen? Over die verdwenen ambachten is nog maar weinig bekend. Geelgieters vervaardigden de metalen onderdelen van de maalbakken, ook hier werd enkel brons gebruikt. In het archief is nog één scheen bewaard gebleven van witpapiermolen De Herder in Zandijk."

Van Leeuwen: "Er waren zo'n zestig papiermolens in de Zaanstreek, waaronder veel witpapiermolens. Al die

Scheen van papiermolen De Herder

PRODUCTEN VAN DE MOLENS PAPIER

molens hadden onderdelen nodig; zonder die konden ze niet draaien. In de molenboeken ging 85 tot 90 procent van de aandacht uit naar de houten constructie. De nevenbedrijven bleven onderbelicht. Maar zonder schepdraam kun je geen papiermolen laten draaien." Rol: "Ook over het gebruik van Zaanse papier zijn nog veel verhalen te ontdekken.

Placaat Statengeneraal verbod op uitvoer voden

Pier van Leeuwen onderzocht wie het Zaanse witpapier allemaal gebruikte. Dat is te zien in de tentoonstelling van het Honig Breethuis. Dankzij de watermerken is te achterhalen waar het papier terecht kwam. Japanse kunstenaars gebruikten het graag, Bach en Beethoven schreven er partituren op en ook de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring

werd erop gedrukt. Het papier ging de hele wereld over."

HANDEL IN LOMPEN

Rol: "Vodden scheuren gebeurde vooral door vrouwen en kinderen. In de vodden zat veel ongedierte. Na een dag werken kwamen ze vaak onder de vlooiën thuis. Voor de papierproductie was een levendige handel in lompen nodig. Dat de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring is gedrukt op papier van oude onderbroeken, realiseren maar weinig mensen zich. Ook talloze archiefstukken zijn gedrukt op papier, gemaakt van versleten kleding.

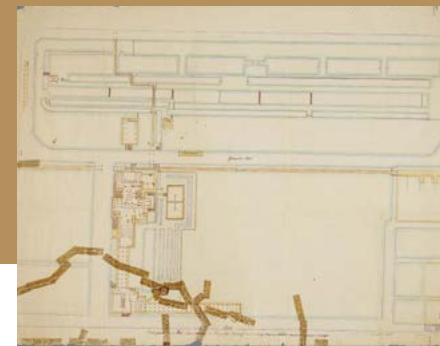
Tegenwoordig wordt een sok met een gat al snel weggegooid. Vroeger gingen

damasten lakens soms wel dertig jaar mee en werd kleding volledig afgedragen. De lompen kwamen overal vandaan. Toen er in Nederland een groot tekort ontstond, reisden handelaren vanuit de Zaanstreek zelfs naar Parijs en Londen om nieuwe voorraden te kopen. Uiteindelijk kwam er een landelijk verbod op de uitvoer van vodden om de Nederlandse papierproductie te beschermen. Waarschijnlijk hebben de familie Honig en andere papierfabrikanten stevig gelobbyd voor deze maatregel."

ZAANSE KENNIS VERHUIST NAAR ZWEDEN

Na de bloeiperiode van ongeveer honderd jaar werd de Zaanse witpapierindustrie ingehaald door buitenlandse

Werknemers sorteren lompen en voden op de zogenaamde hort, een tafel met een blad van latten

Plattegrond witpapiermolen De Vergulde Bijenkorf met bijbehorende vijverlanden

concurrenten. Rond 1800 was de grootschalige witpapierfabricage grotendeels naar het buitenland verplaatst. Vanuit Den Haag werd nog geprobeerd te voorkomen dat vakkennis het land verliet, maar zonder succes. Zo diende de familie Honig een aanklacht in tegen twee ex-werknemers die in Zweden met hun Zaanse kennis de eerste papierfabricage op basis van lompen opzetten. Honig was daar zeer vervolgd over. De eerste Zweedse bankbiljetten werden uiteindelijk gemaakt door Zaankanters. Bij papiermolen De Oude Blauw in Wormerveer was al veel kennis opgedaan met waardepapieren en postzegels. Voor postzegels moesten in een schepdraam complete rijen posthoorns worden aangebracht.

Bankbiljet van 24 shilling uit 1852, Tuba museum in Zweden

PRODUCTEN VAN DE MOLENS PAPIER

werd in 1694 gebouwd als papiermolen in Zandijk. Na de liquidatie van firma Honig-Breet in 1879 werd de molen verbouwd tot pelmolen en in 1907 overgebracht naar Brabant.

Naast papiermolen De Schoolmeester staat een stenen gebouw. In de gevelsteen zijn het jaartal en een deel van de letters van De Vergulde Bijenkorf nog zichtbaar. Papiermolen De Vergulde Bijenkorf stond aan het Guispad waar nu de inrit is naar Cacao de Zaan (Ofi). Na de brand van de molen richtte eigenaar De Jong deze stoomfabriek op naast zijn molen de Schoolmeester. Het is uniek in Nederland dat naast een papiermolen ook nog resten van zo'n stoomfabriek bewaard zijn gebleven. Zowel Papierfabriek De Vergulde Bijenkorf als De Schoolmeester hadden een eigen stoommachine met ketelhuis. Ook de zandbak van De Vergulde Bijenkorf overleefde de brand. Daarna werd die gebruikt in een vernikkelinrichting in Zandijk. Inmiddels is ook die verdwenen.

De Schoolmeester en papierfabriekje De Vergulde Bijenkorf

Daarna kostte het veel tijd om de markt weer op te bouwen, terwijl de stoomtechniek zich verder ontwikkelde. De productie van witpapier in de Zaanstreek was daarmee definitief voorbij. Veel molens schakelden over op pakpapier en werden daar opnieuw succesvol mee. Een zeer grote speler werd de firma Van Gelder Zonen, die werkte met papiermolen De Eendracht in Wormer. De Zaanse papierbedrijven stapten later over van lompen als grondstof naar cellulose uit hout. Uiteindelijk verdwenen ook deze bedrijven toen het papiergebruik steeds verder afnam.

VERGETEN VAKKENNIS

In Wormer zijn op het terrein van de voormalige fabriek van Van Gelder straatnamen

gekozen die verwijzen naar de papierindustrie, zoals Koetsier, Heffer en Schepper. Eén straat kreeg de naam Houtzager. Van Leeuwen: "Ik heb de gemeente Wormer gebeld om te vragen waar die naam vandaan kwam. Ze hadden geen idee. Het had natuurlijk Houtslipper moeten zijn, omdat hout wordt geslepen tot vezels."

RENTANTEN VAN DE PAPIERINDUSTRIE

Van de vroegere witpapier-industrie zijn nog enkele tastbare resten over. De Koker was oorspronkelijk een papiermolen. De molen werd overgebracht naar De Rijk en later teruggeplaatst in Wormer waar hij als meelmolen verderging. De Veenboer in Gemert

ONTDEK DE KRACHT VAN HET ZAAANSE PAPIER TIJDENS HET IFIKZ MAAKMEEFESTIVAL

Lang stond de Zaanstreek wereldwijd bekend om papier van uitzonderlijke kwaliteit. Dit rijke verleden komt deze herfstvakantie opnieuw tot leven tijdens het IFIKZ MaakMeeFestival, dat van 10 t/m 16 oktober volledig in het teken staat van De kracht van het Zaanse papier.

ZAANSCH BORD

In de voormalige Verkadefabriek in Zaandam verandert Fluxus in een bruisende maakplaats. Bezoekers kunnen gratis deelnemen aan doorlopende workshops waarin papier de hoofdrol speelt. Maak een persoonlijk boekje, experimenteer met cyanotypie (blauw-druktechniek), leer boekbinden, borduur op het beroemde Zaansch Bord of bouw samen aan een indrukwekkend kunstwerk van papier. Creatieve ervaring is niet nodig; nieuwsgierigheid is genoeg. Wie meer wil weten over de geschiedenis van het Zaanse papier kan terecht in de Verhalenkamer. Historicus Hans Luiten vertelt hoe papier uit de Zaanstreek wereldberoemd werd en kinderboekenschrijver Hans Kuyper brengt nieuwe papierverhalen voor jong en oud. De veelzijdige artiest Lucas de Gier laat horen hoe het eeuwenoude papierambacht een inspiratiebron werd voor eigentijdse muziek. Papierfilms, podcasts en een bijzondere foto-expositie over de papierindustrie maken het verhaal compleet.

door Sarah Vermoolen

PAPIERFAMILIE

Een van de hoogtepunten van het festival is de theatrale vaartocht over de Zaan. Aan boord maken bezoekers iets mee van de muziektheatervoorstelling PAPIER waarin de geschiedenis van een Zaanse papierfamilie tot leven komt. Terwijl de boot langs historische plekken vaart, ontvouwt zich een verhaal over ondernemerschap, ambacht en wereldgeschiedenis.

Ook achter de schermen van de moderne papierindustrie valt veel te ontdekken. Tijdens exclusieve bedrijfsbezoeken openen papier- en kartonbedrijven hun deuren en laten zij zien hoe eeuwenoud vakmanschap en moderne techniek nog altijd hand in hand gaan. Daarnaast zijn er maaklabs in de creatieve broedplaats De Hoop, een documentaire over papiermolen De Schoolmeester en workshops waarin deelnemers hun eigen handgebonden boekje maken.

KUNSTWERKEN VAN PAPIER

Het festival sluit af met een sfeervolle ARTexpo in het verlichte Wilhelminapark in Wormerveer. Kunstenaars, studenten en creatieve Zaanse kunstenaars tonen indrukwekkende kunstwerken van papier, terwijl licht, dans en muziek zorgen voor een magische avond. Met het IFIKZ MaakMeeFestival laat de Zaanstreek zien dat papier veel meer is dan een gebruiksvoorwerp. Er is zelfs een modeshow met papieren jurken!

Kijk voor het volledige programma en kaartverkoop op www.ifikz.nl.